

ké autorovy osobní konfese, nýbrž pouhou literární konvencí, o čemž svědčí mimo jiné i fakt, že pohanští bohové vystupují s naprostou samozřejmostí v dílech pozdně antických křesťanských autorů, o jejichž náboženském přesvědčení nemůže být žádných pochyb. Jestliže tedy Apollónios vnímá podle autorky své bohy pouze alegoricky, Valerius Flaccus tak činí nepochybně také, a určité posílení role olympianů v jeho díle je třeba vnímat spíš jako reakci na ojedinelý experiment jeho básnického předchůdce M. Annaea Lucana, jenž se pokusil tento literární prostředek z epického žánru eliminovat. To samozřejmě neznamená, že Valerius Flaccus nemohl věřit na olympské bohy, nýbrž pouze, že z jeho díla a jediné životopisné poznámky nelze nic takového vyvozovat. Pomineme-li spornost podobných biografizujících interpretací i u moderních autorů, u jejich antických protějšků je to vzhledem k mnohem větší formálnosti a konvenčnosti antické literatury a malé spolehlivosti tradovaných údajů o jejich životě dvojnásob ošidné.

Jestli tedy první odborné studii I. Radové něco chybí, pak jsou to jasně definovaná literární východiska a respektování literárního kontextu srovnávaných děl. Bez toho zůstává její práce pouhým pečlivým katalogem diferencí, doplněným o historicko-mytologický komentář a okořeněným subjektivními postřehy o „mírumilovnosti“ autorova ducha (srov. s. 22) či „pocitu vykořenění v křehkých uměleckých duších helénistických básníků“ (s. 33; helénistický *poeta doctus* byl vším možným, jen ne „vykořeněnou křehkou duší“). Je to o to větší škoda, že podobné materiálové práce jsou nesmírně cenné a mohou vnést nový, neotřelý pohled do zavedených literárně historických klišé a modifikovat zažitě představy o literárním „vývoji“.

Bohužel této příležitosti autorka nedokázala plně využít, a to nejen ve srovnávací části, ale ani v závěrečném shrnutí a stručném literárně historickém úvodu, jenž je pojat poněkud povrchně a nepřilíh instruktivně (čtenář se tak např. nedozví nic o specifických tendencích flaviovské epiky a postavení epického žánru v římské literatuře té doby, ba dokonce ani o tom, že *Argonautika* Valeria Flacca zůstala nedokončeným torzem).

Jiří Šubrt (Olomouc)

HENRIKE MARIA ZILLING, Tertullian. Untertan Gottes und des Kaisers.

Paderborn, Ferdinand Schöningh 2004, 242 S. ISBN: 3-506-71333-7.¹

H. M. Zilling, v současnosti vědecká pracovnice v oboru starověkých dějin na Technické univerzitě v Berlíně, předložila v roce 2004 veřejnosti přepracovanou knižní verzi své disertace obhájené o rok dříve tamtéž – a je to kniha ve více ohledech problematická.

Od práce, jejíž název v doslovném překladu zní „Tertullianus. Poddaný Boha a císaře“, by snad čtenář mohl právem očekávat výklad o Tertullianově vztahu k římské moci, o konfliktu mezi Římem a křesťanstvím, jak jej tento autor vnímal a reflektoval ve svých dílech; krátce, řečeno s Markschesiem, o pohybu mezi „dvěma světy“, mezi pohanstvím a křesťanstvím, které v době rané církve oddělovala zdánlivě nepřekle-

¹ Elektronická verze recenze je dostupná na portále *Iliteratura, litterae antiquae*: <http://www.iliteratura.cz/clanek.asp?polozkaID=19509>.

nutelná propast. Vzhledem k malému množství existující literatury zabývající se takto chápanou politickou dimenzí Tertullianových děl by podobně vymezené téma bylo nanejvýš vhodné a při svém důkladném zpracování by mohlo vyplnit citelnou mezeru v dosavadním bádání. Při otevření knihy však čtenáře čeká velké překvapení: Navzdory předmluvě, ve které autorka uvádí (s. 9), že se bude snažit rozřešit především otázku, jak Tertullianus mohl ve svém *Apologetiku* prohlásit křesťany za jediné loajální poddané římského císaře, jež je podle něho ustanoven samotným křesťanským Bohem, totiž titul knihy vystihuje její obsah jen částečně.

Recenzovaná publikace je rozčleněna do čtyř velkých celků s následujícími názvy: první část *Quintus Septimius Florens Tertullianus. Biographische Spurensuche* (s. 21-82), druhá *Tertullians Apologeticum* (s. 83-138), dále *Tertullians Theologie* (s. 139-180) a *Arnobius von Sicca und Tertullian* (s. 181-206). Za hlavním textem je pak připojena „Chronologie Tertullianových děl“, seznamy zkratk, bibliografie a konečně kvalitně zpracované rejstříky (s. 209-242).

Nejrozsáhlejší částí textu je navzdory názvu úvodní biografická kapitola. H. M. Zilling se pokouší německy mluvícímu publiku zprostředkovat výsledky moderního bádání o Tertullianově osobě, a to v celé jeho komplexnosti. Rozsáhlost této kapitoly lze snad ospravedlnit tím, že jde, pokud se nemýlím, o jeden z prvních syntetických pokusů v německy psané odborné literatuře posledních let shrnout poznatky, jež vedly v mnoha ohledech k přehodnocení pohledu na Tertullianovu osobu a jeho dílo. Výchozím bodem byla pro Zilling, stejně jako pro všechny další badatele, kteří se Tertullianem v posledních třiceti letech za-

bývali, monografie T. D. Barnes (*Tertullian. A Historical and Literary Study*), již však Zilling zná zřejmě pouze v prvním vydání z roku 1971, tedy bez korigujícího dodatku, pomocí něhož by autorka, pokud by k němu byla bývala přihlédla, mohla a musela revidovat některé informace, jež čtenářům předkládá (srov. např. chronologii Tertullianových spisů na s. 210n., kterou ve druhém vydání Barnes přehodnotil, nebo výklad o vztazích Židů a křesťanů v Kartágu v Tertullianově době – k tomu srov. Barnesovo vyjádření ve druhém vydání jeho monografie z roku 1985, s. 321n.).

Zilling se postupně vyjadřuje ke všem bodům Tertullianova životopisu, aby zrekapitulovala to, co je z moderního bádání již známo. Kritizuje rigoróznost některých hypotéz a polemizuje s nimi, sama ovšem předkládá hypotézy, jež jsou mnohdy stejně apodiktické a přitom obtížně udržitelné, čímž problematizuje i otázky, o jejichž řešení dnes panuje poměrně solidní badatelská shoda. Zilling tak souhlasí, že Tertullianus byl s největší pravděpodobností laik, který nemá nic společného s právníkem téhož jména známým z *Digest*, o Tertullianově pobytu v Římě, kde měl působit jako právník, však naopak nepochybuje, ačkoli pro své tvrzení žádné přesvědčivé argumenty nepřináší (s. 27, 28). Hieronymovo zprávu o Tertullianově životě považuje bez bližšího vysvětlení v některých ohledech za nepřesvědčivou (např. v otázce Tertullianova údajného kněžství), v jiných – např. při zmínce o vojenské kariéře Tertullianova otce, jež měl podle Hieronyma v armádě sloužit jako *centurio proconsularis*² – ji pokládá za věrohodnou.

² Přesný citát z Jeronýma, *De vir. ill.* 53 („Tertullianus... patre centurione procon-

V posledním zmiňovaném případě s ní lze samozřejmě souhlasit, že Barnesovo zdůvodnění, proč tuto informaci považuje za vykonstruovanou, je pouhou hypotézou. Tuto hypotézu však Barnes podpořil dalšími pádnými argumenty, které Zilling sama uznává (srov. s. 29n.) a jež jsou po mém soudu přesvědčivější než poznámka, kterou autorka považuje za další důkaz svědčící ve prospěch možnosti, že Hieronymus měl přece jen pravdu: totiž, že „der Eindruck, dass Tertullian von einem soldatischen Hintergrund geprägt wurde, stellt sich bei der Lektüre der Schriften ein; exemplarisch ist die bekannte Äußerung in *Ad martyras*, wo es heißt, die christlichen Märtyrer seien „zum Kriegsdienst des lebendigen Gottes berufen“ (s. 31). Vysuzovat z tohoto a dalších vojenských či sportovních přirovnání, jež se posléze stanou topická napříč celou raně křesťanskou literaturou a jež mají zejména ve spojení s mučedníky paralely např. v řecky psané raně křesťanské literatuře,³ na konkrétní rodné zázemí autora, který je používá, je značně spekulativní.

V dalších podkapitolách prvního oddílu pak Zilling, aniž by zaujímala jasné vlastní stanovisko, rekapituluje bádání v dalších oblastech. Seznamuje čtenáře s pohledy badatelů na Tertullianův montanismus, který neznamenal zásadní zlom ani v Tertullianově teologii, ani v jeho vztahu ke katolické církvi, zmiňu-

je se o jeho jazykotvorném umění a bez bližší tematické provázanosti pak shrnuje rovněž informace o křesťanech v Kartágu a o jejich životě v pohanské společnosti.

Stejně jako na předcházejících stranách i zde nacházíme mnohé informace, jež ulpívají na povrchu. Při výkladu o početnosti křesťanů Zilling např. bez jakéhokoli korigujícího komentáře cituje apologeticky zveličená vyjádření objevující se v Tertullianových spisech, čímž ve čtenáři budí dojem, že s nimi pracuje jako s historickými fakty (srov. např. s. 65, 71), aby je o několik stránek dále správně označila za přehnané apologetické a protreptické argumenty. Při zmínce o neologismech, jež jsou s Tertullianovým jménem spojovány (srov. s. 57, pozn. 283), autorka očividně cituje z druhé ruky – kdyby knihu Heinricha Hoppeho (jemuž je zde navíc nesprávně přičtena zkratka křesťanského jména J.) *Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians* podrobněji prostudovala, sotva by ji označila za „regelrecht lexikographische Abfassung“. Větší pozornost by si při názvu podkapitoly *Schöpfer des Kirchenlateins* jistě zasloužila otázka „křesťanské latiny“, kterou Zilling zcela ponechává stranou. Při zmínce o Tertullianově stylu autorka kuriózně tvrdí, že Tertullianus „verwendet Elemente der hellenistischen Rhetorikschule des Arianismus“ (s. 59), což je zřejmě pouhá tisková chyba, jež se ovšem vyskytuje i v doplňující poznámce pod čarou a odkazuje na ni také rejstřík na konci knihy; stejně tak dobře by se tedy mohlo jednat i o přehlédnutí vzniklé nedostatečnou obezřetností s příslušnými tituly sekundární literatury, na něž autorka odkazuje a mezi nimiž chybí Nordenovo věhlasné dílo *Die antike Kunstprosa*, které jako jedno z prvních uvedlo Tertullianův asianismus v obecnou povědomost.

sulari“), přitom v názvu kapitoly věnované této problematice z neznámého důvodu komolí na „patre centurione consulari“ (s. 29).

³ K tomu srov. např. REINHOLD MERKELBACH, *Der griechische Wortschatz und die Christen*, in: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 18, 1975, č. 1, s. 101-148.

Druhý oddíl knihy je o poznání zajímavější. Zilling se v něm zaměřuje na Tertullianovo nejnámější a také „nejpolitičtější dílo“ (W. Suerbaum), totiž na *Apologeticum*. Autorka podává nejprve souhrnný přehled o problematice rukopisného dochování *Apologetika* a o jeho dataci, správně se zmiňuje o lokálním charakteru pre-deciiovských pronásledování křesťanů, která nebyla podložena císařskými reskripty, ale padala na vrub postoje jednotlivých místodržících (v poznámkách ani v bibliografii však necituje zásadní příspěvek k tomuto tématu z pera T. D. Barnese *Legislation against the Christians*, in: *Journal of Roman Studies* 58, 1968, s. 32-50). Upozorňuje také, že k porušování traianovské zásady *conquiriti non sunt* mohlo začít docházet již za Marka Aurelia, jenž policejní vyhledávání lupičů (*latrones*) rozšířil i na *sacrilegi*, za něž mohli být považováni rovněž křesťané (srov. s. 89).

Ústřední část druhého oddílu je věnována důkladné analýze problému adresátů Tertullianovy *Obrany* – a jde možná o nejcněnější část celé knihy. Autorce se po mém soudu podařilo přesvědčivě demonstrovat, že skutečným adresátem *Apologetika* nebyli pohanští místodržící provincie, ani samotný císař a že Tertullianovi nešlo ani o to, aby svým spisem zmínil, či dokonce inicioval zastavení lokálních pronásledování křesťanů, o což se bezvýsledně pokoušeli jeho řečtí apologetičtí předchůdci. *Romani imperii antistites*, které Tertullianus v *Apologetiku* oslovuje (srov. *Apol.* 1,1), mu podle Zilling slouží pouze jako působivý rétorický prostředek, který má dodat jeho spisu váhu v očích křesťanů. Právě těžce zkoušenému křesťanskému společenství má Tertullianem sebevědomě inscenovaný spor s římskou mocí, jež je *de facto* sama přivedena na lavici obžalovaných, přinést úlevu a povzbuzení a vybavit ji ce-

lým arzenálem argumentů, jimiž by křesťané mohli čelit případným obviněním ze strany pohanů. Při předpokladu křesťanského publika se rovněž objasňuje funkce Tertullianova sžíravého sarkasmu na adresu polyteistického náboženství, jenž jistě našel pozitivní odezvu u křesťanů, zatímco u pohanských adresátů by navzdory obvyklosti podobně agresivních výpadů ve forenzní tradici mohl působit minimálně kontraproduktivně (srov. s. 107). Druhý oddíl končí podrobným komentářem jednotlivých kapitol *Apologetika*.

Třetí oddíl věnuje Zilling Tertullianově teologii. Nejprve představuje Tertullianův postoj k eschatologii a k apokalyptickým tradicím, jež podle autorky zůstávají na „periferii jeho teologického myšlení“ (srov. s. 154). V další podkapitole se konečně systematičtěji věnuje rozporu mezi křesťanskou poslušností císaři a věností Bohu, jež se Tertullianus snaží podle Zilling překonat tím, že požaduje striktní oddělení náboženství a politiky; křesťané nenamítají nic proti světské vládě, jež je ustanovena Bohem (srov. *Ř* 13,1-7), naopak se za blaho císaře a státu ustavičně modlí a jejich modlitby, jelikož jsou adresovány právě mu a skutečnému Bohu, jsou dokonce mnohem účinnější než vyprázdněné a formální náboženské úkony pohanů. Problém však nastává ve chvíli, kdy císař vyžaduje božské pocty a neuvědomuje si, že svou vládu obdržel právě díky Boží milosti. Tertullianus podle Zilling nepolemizuje s existencí římské říše, kterou naopak považuje za poslední sílu, jež brání příchodu konce světa. V jeho myšlení se budoucí koalice mezi světskou mocí a křesťanstvím stává možnou, podřídí-li se císař jako člověk Bohu.

Závěrečný čtvrtý oddíl věnuje Zilling Arnobiovi a jeho spisu *Adversus nationes*, který vykazuje paralely k Tertullia-

nově *Apologetiku* a jenž je podle autorky jasnou reakcí na Porfyriovu polemiku s křesťanstvím.

Za největší problém recenzované publikace lze bezesporu označit její strukturu a tematickou roztržitost. Kniha působí jako konglomerát disparátních částí, v nichž jako by se autorka snažila předat čtenářům vše, co o Tertullianovi či o otázkách s ním souvisejících vyčetla, přičemž často zůstává na povrchu; publikace tak postrádá jasnou jednotčivou linii, téma, jež by autorka vyčerpávajícím způsobem zpracovala a výsledky své analýzy dokázala jasně prezentovat. Čtivost knihy navíc ještě značně komplikuje autorčin přístup k pramenům i sekundární literatuře, které neparafrazuje či jimi nedokládá svá vlastní tvrzení, ale cituje je často v plné šíři, což lze sice pochopit u disertace jako takové, ale u knihy mající ambice oslovit širší okruh čtenářů to značně komplikuje plynulost četby (poněkud zbytečně působí v této souvislosti také občasná shrnutí, jež autorka nesystematicky umísťuje pouze za některé úseky svého textu). Až přebujelá citace především ze současné německy a anglicky psané odborné literatury, které místy tvoří náplň celého odstavce s jen nepatrným komentářem autorky publikace, pak ukazují na určitou autorčinu bezradnost, má-li k problematice zaujmout svůj vlastní postoj. Pokud se k tomu napopadne odhodlá, její vlastní úvahy jsou zajímavé a cenné (to se týká, jak již bylo zmíněno, především vývodů o adresátech Tertullianova *Apologetika* a shrnutí Tertullianova postoje k římskému státu).

Shrnující hodnocení celé publikace není snadné; většina textu (s výjimkami, na něž jsme upozornili výše) nepřináší nové informace, ani neotevřít pohledy novým směrem. Autorce se nedá upřít zběhlost v příslušných pramenech i sekundární literatuře a ocenit je třeba i to,

že sumarizuje výsledky moderního bádání. Vzhledem k potenciálu zpracovávaného tématu lze ovšem mluvit o promarněné příležitosti.

Petr Kitzler (Praha – Olomouc)

PETER HABERMEHL, *Perpetua und der Ägypter oder Bilder des Bösen im frühen afrikanischen Christentum. Ein Versuch zur Passio sanctarum Perpetua et Felicitatis.* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 140.)

Berlin – New York, Walter de Gruyter 2004², 341 S. ISBN: 3-11-018184-3.

Perpetua develata?

Poznámky ke knize P. Habermehla o *Passio Perpetuae* a k *Passio Perpetuae* obecně¹

Passio Perpetuae et Felicitatis (dále *Pass. Perp.*) je spisem, který k sobě v posledních desetiletích poutá nebyvalou pozornost odborníků i laiků.² Textem, jenž se kromě přídomků „druhý nejstarší dochovaný latinský text křesťanského obsahu“ (k událostem v něm popisovaným došlo v roce 203 v Kartá-

¹ Tyto poznámky vznikly v rámci výzkumného záměru CMTF UP Olomouc, MSM 6198959202. Elektronická verze textu je dostupná na portále *Iliteratura, litterae antiquae*, <http://www.iliteratura.cz/clanek.asp?polozkaID=19595>.

² Z druhé uvedené oblasti zmiňme za všechny např. romány LOTHARA SCHREYERA, *Siegefest in Karthago*, Freiburg 1961, nebo AMY RACHEL PETERSON, *Perpetua: A Bride, A Passion, A Martyr*, (Orlando, Fl.) 2004.